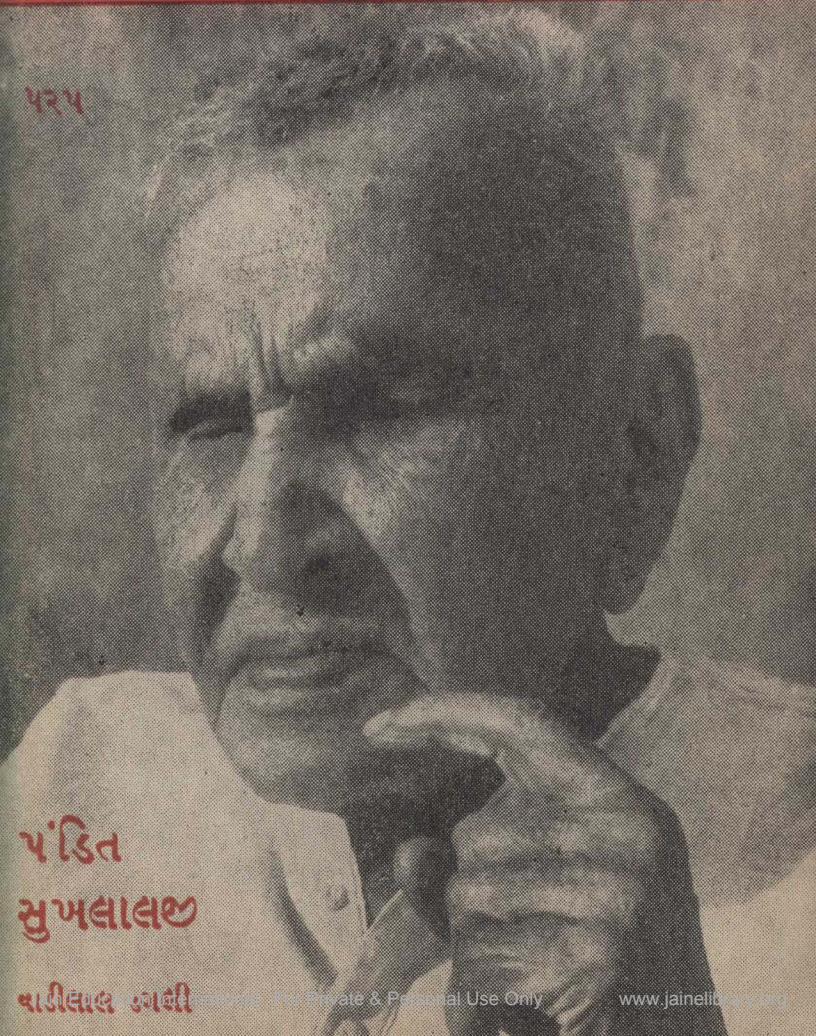

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ
એક રૂપિયો

પરપ

પંડિત
મુખલાલજી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

For Private & Personal Use Only

www.jainelibrary.org

પ્રાથમિક માહિતીનું હાથવગું સાધન

જગતમાં જાણવા જેવી બાબતો એટલી ઝડપે વધતી જાય છે કે માણસની એ બધું જાણવાની શક્તિ ઊભી પડવાની. માણસ એ હરીફાઈમાં પાછળ પડી જવાનો. તેમ છતાં એ સ્પર્ધામાં બને તેટલી ઝડપે ગતિ કરી શકાય તે માટે પ્રાથમિક માહિતીનું પણ કોઈક સાધન આપણી પાસે હોવું જોઈએ. પરિચય પુસ્તિકાઓ એવું એક હાથવગું સાધન છે. આ પુસ્તિકાઓ નવા સંચિત થતા જ્ઞાનનો થોડોક અભુસાર વાચકોને આપ્યા કરે છે.

પરિચય પુસ્તિકાઓ એક સતત લખાયા કરતો જ્ઞાનકોશ છે. દરેક ક્ષેત્રમાં નવું નવું બનતું જાય તેમ એ વિષયની નવી પુસ્તિકાઓ લખાતી જાય છે. તેમાંથી વાચકોને લગભગ અઘતન માહિતી મળી રહે છે.

વિજ્ઞાન, કળા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, રમતગમત, વેપારઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અંધારણ, વહીવટી તંત્ર—એવાં એવાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોના વિષયો પરિચય પુસ્તિકાઓમાં સમાવાય છે.

પરિચય પુસ્તિકાઓ સૌને માટે છે. એમાં રસપ્રદ વાચન છે, ઉપયોગી માહિતી છે, જ્ઞાનની પૂર્તિ છે. ટૂંકમાં, તેમાં પ્રત્યેક વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન છે.

કુટુંબની દરેક વ્યક્તિને પોતાના રસની પરિચય પુસ્તિકાઓ મળી જ રહેવાની. એટલે આ પુસ્તિકાઓ એક જ વ્યક્તિ માટે નહીં પણ આખા કુટુંબ માટે છે. પૂઠાના ત્રીજા પાના પરની આ વર્ષની પુસ્તિકાઓની યાદી આપને એની ખાતરી કરાવશે.

परिचय पुस्तिका अवृत्ति - ५२५

पंडित सुभद्रालाल

वाडीवाल डगली

संपादक
वाडीवाल डगली

परिचय ट्रस्ट, मुंबई

પ્રકાશક
ચશવંત દોશી
પરિચય ટ્રસ્ટ
મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ,
નેતાજી સુભાષ રોડ,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

મુદ્રક
જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

© વાડીલાલ ડગલી

આવૃત્તિ યહોલી.: ૧૯૮૦

૧ રૂપિયો

મુખ્ય વિકેતા
નવજીવન ટ્રસ્ટ
પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪
શાખા
૧૩૦, શામળદાસ ગાંધી માર્ગ
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

પંડિત સુખલાલજી

પંડિત સુખલાલજી સંત કબીર જેવા મૌલિક અને ક્રાન્તિકારી શિલસૂકે હતા. જે કબીરનાં લજનો ભારતના સંસ્કારી અને બિનસાંપ્રદાયિક આત્માનો સમૃદ્ધ આવિષ્કાર હોય તે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનવિષયનાં પંડિત સુખલાલજીનાં પુસ્તકો ઉપનિષદો અને મેંગનાકાર્ટાના સંગમ જેવાં છે. દુન્યવી અને અદુન્યવી સ્વતંત્રતાના એ શોધક હતા.

પંડિતજી આધુનિક ભારતના શિલસૂકેમાં મુઠ્ઠી ઊંચેરા તત્ત્વજ્ઞાની હતા. પંડિતજીનું જીવન અંધાપો અને ટાંચાં સાધનો સામે માનવપુરુષાર્થનો મહાભારત પડકાર હતું.

સુખલાલજીએ સોળ વર્ષની કુમળી વયે નેત્રો ગુમાવ્યાં હતાં; પરંતુ સમાજ પરના યોજરૂપ પરોપજીવી બનવાની તેમણે ના પાડી. કિસ્મતનાં અજ્ઞેય પરિબળો સામે સુખલાલજી વિદ્વાન પંડિત તરીકે બહાર આવ્યા અને તેમણે જગતવ્યાપી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. તેમની વિદ્વતા જેટલી નિર્ભય હતી એટલી જ વેધક હતી. સુખલાલજીને મન માત્ર નિર્ભેળ સત્ય જ જ્ઞાનનું ધ્યેય હતું. એટલે જ માત્ર જૈન ધર્મના પંડિત બની રહેવાને બદલે તેમણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની લગભગ તમામ શાખાઓનું તાર્કિક અને બુદ્ધિગમ્ય અર્થઘટન કર્યું.

સુખલાલજીએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને શાસ્ત્રો અને ધર્મગ્રંથોની જંજીરોમાંથી મુક્ત કર્યું. એટલે જ ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને સુખલાલજી પ્રત્યે મમતા હતી.

હું એક વખત પંડિત સુખલાલજી સાથે ગાંધીજીને મળવા ગયો હતો. અમે ગાંધીજીની વિદાય લીધી ત્યારે સુખલાલજી ભણી આંગળી ચીંધીને તેમણે મને કહ્યું :

“છોકરા, એમને છોડતો મા. એ તો આપણી ચાલતી-ફરતી વિદ્યાપીઠ છે.”

પંડિતજી એકીસાથે વિદ્વાનોના વિદ્વાન અને આમ-જનતા-માનસના મુક્તિદાતા હતા. તેમણે ધર્મ અને ફિલ-સૂફીને પોથીમુક્ત કરી સભ્ય અને ન્યાયી સમાજના ઘડતરનું એક સાધન બનાવ્યાં. પંડિતજીને મન જે ફિલ-સૂફી જીવનને સેવાલાવી કરવામાં મદદ ન કરે તે અપ્રસ્તુત ફિલસૂફી હતી. તેમણે દુનિયાના લગભગ બધા મુખ્ય ધર્મોનું એવું તાર્કિક સમીકરણ કર્યું કે દરિદ્રનારાયણલક્ષી ગાંધીવિચારોને ધર્મોનું પીઠબળ મળ્યું. પંડિતજીના ધર્મ-વિચારની પાછળ પ્રેરકબળ બે હતાં : અનુકંપા અને તર્ક. એક જ વ્યક્તિમાં અનુકંપા અને તર્કનું આટલું ઊંડાણ જવલ્લે જ જોવા મળે છે. પંડિત સુખલાલજીનું વ્યક્તિત્વ અનન્ય એટલા માટે બન્યું કે તેમણે માનવજાતની ધર્મની અને ફિલસૂફીની પરંપરામાંથી નીર અને ક્ષીર જુદાં કર્યાં. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સામાન્ય પ્રજાને જીવનયાત્રામાં એક પગથિયું ઊંચે કેમ ચડવું તેનું વૈચારિક વ્યાકરણ મળ્યું.

સકલપુરુષ

હું જેટલી વિભૂતિઓના નિકટના પરિચયમાં આવ્યો છું તેમાં મને પંડિતજી સકલપુરુષ લાગ્યા હતા. પંડિતજી માટે સંસ્કૃત, વ્યાકરણ, અર્વાચીન કવિતા, રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, ભાષાશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર અલગ અલગ જણસો ન હતી, પણ જીવનના અવિલકત અંગરૂપ બાબતો હતી.

પંડિતજી એક એવા જીવ હતા કે જે વિદ્યા અને નિર્ભયતાની આરાધના માટે મુસીબતો નોતરે. આવી અંધ પણ વીર્યવાન વ્યક્તિના જીવનને જ્યાં સ્પર્શો ત્યાંથી ચેતનાની છાલકો ઊડવાની. પંડિતજીનું જીવન બળવાખોરનું જીવન પણ હતું. એમને મન બહેનો, હરિજનો અને ખીજ પદ્મલિતો પ્રાહ્મણોથી પણ ઊંચાં હતાં. સાંસારિક સુખસગવડોથી આ વર્ગો વંચિત રહેતા એનું એમને દુઃખ હતું. પણ એથી વિશેષ દુઃખ એ હતું કે બહેનો અને હરિજનો ઉચ્ચ વિદ્યાથી વંચિત રહેતાં હતાં. જીવનધોરણ ઊંચું થાય તે પછી પણ આ વર્ગોનું વિદ્યાધોરણ ઊંચું લાવવાનો પંડિતજીનો મનસૂબો હતો.

એમણે એમના અધ્યાપનની શરૂઆતમાં જ આવા મનસૂબાને ચરિતાર્થ કરવા માટે બળવો કર્યો. કાશી અને ખીજાં વિદ્યાસ્થાનોમાં ભારતીય શિક્ષકોને અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેમને એક જૈન સાધુને લણાવવાની તક મળી. ૧૯૧૩માં લગભગ તેત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પાલણપુરમાં એક જૈન સાધુને આચાર્ય હેમચંદ્રની 'બૃહદ્વૃત્તિ' શીખવવાનું શરૂ કર્યું. ચારે બાજુ વાત ફેલાઈ કે એક સંસારી સાધુને શીખવે છે. આ સાંભળી એક જાણીતા આગેવાન

કુટુંબની વિધવા પુત્રવધૂ લાડુબહેને પંડિતજી પાસે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે તે પોતાને લણાવે. પંડિતજીએ કહ્યું કે હું સાધુને લણાવું છું ત્યાં આવજો. “એક તો એ સ્ત્રી અને એમના જેવા મોટા ગણાતા સાધુ સાથે શાસ્ત્ર શીખે તો સાધુની મહત્તા શી રહે?”

આથી રૂઢિચુસ્તોએ અને સાધુઓએ પંડિતજીને વિનંતી કરી કે લાડુબહેનને લણાવવાં નહીં. આથી પંડિતજીએ લાડુબહેનને ઘેર જઈ લણાવવાનું શરૂ કર્યું. આ પણ મુખ્ય મહારાજજીને ગમ્યું નહીં. આવું વલણ જોઈ પંડિતજીએ બહાર કર્યું :

“જો કોઈ ઢેઢલંગી કે બહેનો લણવા આવશે અને વધારે વખતની જરૂર હશે તો હું સાધુઓને લણાવવાનું છોડી દઈને પણ તેમને લણાવીશ.” તેમણે ત્યાં જ એક સંકલ્પ એ કર્યો કે —

“હવે ગમે તેટલી છૂટ અને સગવડ મળે તોયે સાધુવર્ગને સામે મોઢે ચાલી લણાવવા ન જવું, પણ જો તેઓ મારી શરતે મારા સ્થાને લણવા આવે તો તેમને સંપૂર્ણ આદર ને ઉત્સાહથી લણાવવા.”

બાળપણથી ઔદ્ધિક ભૂખ

પંડિત સુખલાલજીનો જન્મ કાં તો એમની પિતૃ-ભૂમિ લીમલી (સુરેન્દ્રનગર પાસે આવેલ ગામડું) કે એમના મોસાળ કોંઢ(હળવદ પાસે)માં થયો હતો એમ પંડિતજી કહેતા હતા. એમની જન્મતારીખ વિશે આવી કોઈ અચોક્કસતા નથી. એમનો જન્મ ૧૮૮૦ના ડિસેમ્બરની

ટમીએ થયો હતો. પંડિતજીના પિતા રૂના વેપારી હતા. તેમનું નામ સંઘજીભાઈ. માતાનું નામ સંતોકબહેન. નાનપણમાં પંડિતજી હિસાબકિતાબમાં પિતાને સારી મદદ કરતા. ઘોડેસવારી અને તરવાનો એમને શોખ હતો. સંઘવીકુટુંબના તે સમયના છોકરાઓમાં તે સૌથી વધુ ઉપયોગી નીવડ્યા. અભ્યાસમાં પણ તેમણે શિક્ષકોનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો.

એમની ખૌદિક ભૂખ બાળપણથી અસાધારણ હતી. લીમલી ગામમાં આવતા પુરાણીઓ કે ભાટચારણોની કથા સાંભળવા તે અચૂક જાય. જૈન સાધુસાધવીઓનાં વ્યાખ્યાનો પણ એટલા જ રસથી સાંભળે. ગામમાં આવતા સંન્યાસીઓના સંપર્કમાં રહે. નાનાંમોટાં વ્રતો કર્યા કરે. નાનપણથી એમને ગળ ઉપરાંતના વ્યાવહારિક ખર્ચા સામે અકળામણ થતી.

પંડિતજીનાં બા સંતોકબહેન એ ચાર વર્ષના હતા ત્યારે ગુજરી ગયાં. એમના પિતાએ ફરી લગ્ન કર્યું. તેમને તે નવી મા કહેતા. પંડિતજીએ લખ્યું છે :

“નવી માનો ગોળ અને સુંદર ચહેરો આજે પણ મારી સામે તાદ્દશ ખડો થાય છે. જન્મદાત્રી માતાનું સુખ નથી અનુભવ્યું પણ નવી માની શીળી છાયા યાદ આવતાં આજે પણ રોમાંચ અનુભવું છું.”

નવી માનું સુખ પણ બહુ ન મળ્યું. તેમની પંદર વરસની ઉંમરે એ ગુજરી ગયાં. પણ એમના પિતાનાં બા પર ઘરનો બોજો આવ્યો. એ મા છેલ્લાં વર્ષોમાં અંધ થયાં. આમ છતાં તે ઠોર દોહતાં, બધું દગણું દગણું, છાશ વલોવતાં, માખણ કાઢતાં અને મોટા ભાગની રસોઈ

પણ કરતાં. પંડિતજીના જીવન પર એમનાં દાદીમાના જીવનબળની અસર પડી હશે.

પંડિતજીએ ગામઠી નિશાળમાં લઘુતર પૂરું કર્યું. અંગ્રેજી લઘુવા વઢવાણ જવાનું મન થયું. પણ ‘પિતાજી એકલા અને ધંધો પુષ્કળ.’ આથી પંડિતજીએ પિતાના ધંધામાં સાતમી ચોપડી પાસ થયા પછી અંપલાવ્યું. નામું તથા જિન અને પ્રેસને લગતાં કામો તે સ્વતંત્રપણે કરવા લાગ્યા. આ પહેલાં એમનું સગપણ થઈ ગયું હતું.

આંખ ગઈ

પંડિતજી સોળ વર્ષના થયા અને તેમના પર આસમાન તૂટી પડ્યું. તેમને માતા નીકળ્યાં અને તેમાં તેમણે આંખો ખોઈ. આ પ્રસંગે પંડિતજીના મનની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન તેમણે આમ કર્યું છે :

“જે જગત નેત્રને લીધે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિનું ધામ હતું તે હવે પરતંત્ર પ્રવૃત્તિનું સ્થાન બન્યું. જે રૂપલોક દૂર છતાં સમીપ હતો તે હવે સમીપ છતાં દૂર બન્યો અને અરૂપલોક સમીપ આવ્યો. કાલે તેમ વનવિહાર કરતો હાથી કે ઉડ્યન કરતું પંખી પાંજરામાં પુરાય અને જે અકળામણ અનુભવે તે આવી પડી. લગભગ બેએક વર્ષના માનસિક ઉત્પાત પછી સમાધાનનું એક દ્વાર અણધારી રીતે ઊઘડ્યું. તે દ્વાર અરૂપલોકમાં વિચરવાનું - કાંઈક ને કાંઈક નવું શીખવાનું.”

પંડિતજીએ જૈન ઉપાશ્રયમાં જે કાંઈ જ્ઞાન મળે તે લેવા માંડ્યું. પ્રાકૃત ગદ્ય-પદ્યમાં લખાયેલાં અનેક પુસ્તકો

કંઠસ્થ કર્યાં. આ ઉપરાંત સંસ્કૃત સૂક્તો અને સ્તોત્રો ‘અર્થ જાણ્યા વિના જ’ કંઠસ્થ કર્યાં. કુટુંબમાં એમની અંધ દશાથી વિષાદ ફેલાયો. પણ તેમણે તો જે આવે તેની પાસે આહુત્યવળું ભણવા માંડ્યું. રઘુવંશના નવ સર્ગો નવ દિવસમાં યાદ કરી લીધા.

તેમનું નાનપણમાં સગપણ થયેલું. હવે પ્રશ્ન એ થયો કે આ સગપણનું શું કરવું? સુખલાલજીના પિતાને કુટુંબના મોલાનો પ્રશ્ન હતો. કન્યાવાળા અકળાવા માંડ્યા. તાણખેંચ એ વર્ષ ચાલી. આખરે બન્ને કુટુંબોએ નિર્ણય કર્યો કે સગપણ તોડી નાખવામાં છોકરા અને છોકરી બન્નેનું હિત છે. પંડિતજીએ આ વિચ્છેદ વિશે વર્ષો પછી આમ કહ્યું હતું :

“મને બરાબર યાદ છે કે સંબંધ વિચ્છેદના સમાચારે મારા મન પર તે વખતે કેઈ પણ જાતનો શોભ જનમાવ્યો ન હતો. આનું કારણ એ નહીં કે મારામાં એ ઉંમરે લગ્નવાસના ઉદ્ભવી ન હતી. પણ એનું ખરું કારણ એક તો એ હતું કે મને હવે વિશેષ અને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાની જ ધૂન લાગી હતી....”

આમ, પંડિતજીએ સંસાર સાથે છેડો ફાડ્યો અને જ્ઞાન સાથે મનોમન લગ્ન કરી લીધાં. તેમણે કુટુંબની પણ માયા ચોષ્ટી કરી. તેમને હવે એક જ લગ્ન હતી — કઈ રીતે આગળ અભ્યાસ કરવો અને અંધાપાની દીવાલમાં ગાબડું પાડવું.

એમણે એક સામયિક દ્વારા જાણ્યું કે કાશીમાં સાધુઓ અને ગૃહસ્થ વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃતના અધ્યયન માટે

જય તો કેટલાક શ્રીમંતો મદદ કરે છે. ઘરમાં વાત કરે તો કુટુંબ મૂરખામાં ગણે અને ઠપકો આપે. પણ પંડિતજીએ તો નિર્ણય કરી લીધો કે કોઈ હિસાબે કાશી જવું. એક મિત્રની મદદ લઈ પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. અચાનક તેમને ધર્મવિજયજીમહારાજ તરફથી એવો પત્ર મળ્યો કે :

“તમે ભલે આંખે ન દેખો છતાં આવી શકો; અને વીરમગામથી ખીજ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આવનાર છે એમની સાથે આવો.”

પંડિતજીએ આ સારા સમાચાર સાંભળી બે નિર્ણય કર્યા. એક નિર્ણય એ કર્યો કે ઘરના કોઈ પણ માણસને સાથે ન લઈ જવો. ઘરનો માણસ સાથે આવે તો વિદ્યાભ્યાસમાં જે મુશ્કેલી પડે તે પિતાને કે કુટુંબીઓને જણાવે તો પિતા ‘અધ્યયનમાં વિઘ્ન ઊભું કરશે.’ ખીજો નિર્ણય એ કર્યો કે પિતા ના પાડે તોપણ નક્કી કરેલા દિવસે વિદ્યાભ્યાસ માટે ઘર છોડી દેવું. સ્ટેશને કુટુંબીઓ મૂકવા આવ્યા ત્યારે “મોટાભાઈ અને ખીજ સનેહીઓ ગળગળા થઈ પાછા ફર્યા. મને તો એકેય આંસુ આવ્યું નહીં.”

કાશીમાં વિદ્યાતપ

પંડિતજી ૧૯૦૪માં એટલે કે ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે કાશી અધ્યયન કરવા પહોંચ્યા. વિદ્યાનો આરંભ હેમચંદ્રાચાર્યના ‘અભિધાનચિંતામણિ’ના પ્રથમ શ્લોકથી કર્યો. પંડિતજીની ઇચ્છા ‘સિદ્ધાંતકૌમુદી’નું વ્યાકરણ લખવાની હતી. પણ ગુરુ અમીવિજયજીએ કહ્યું કે તેમણે હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ ‘બૃહદવૃત્તિ’ લખવું. તેના ૧૮,૦૦૦ શ્લોકો

સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ લણુતા ન હતા. તેની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિનો અભ્યાસ થતો. પાઠશાળામાં પંડિતજી પહેલા જ વિદ્યાર્થી નીકળ્યા કે 'બૃહદ્વૃત્તિ' આખું લણુયા. આને કારણે પાઠશાળામાં એમનો મોલો વધ્યો. પંડિતજીના બે મોટા ગુરુ હતા : એક તો ન્યાયકાવ્યશાસ્ત્રના નિબળાત અંગાદત્ત શાસ્ત્રી અને બીજા વ્યાકરણના મહાપંડિત હરિનારાયણ તિવારી.

પંડિતજીએ આ બે પંડિતો પાસે ચાર વર્ષ સુધી સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, અલંકાર અને કૌશની ઠીક ઠીક તૈયારી કરી લીધી.

અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો

પંડિતજીને આંખો નહોતી તો તેમણે અભ્યાસ કેવી રીતે કર્યો ? તે કાળે હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણ જેવા ગ્રંથો છપાયા નહોતા. હસ્તપ્રતો દ્વારા જ લણુવાનું હતું. એમાં વળી અધ્યાપનની પણ કોઈ પરિપાટી નહીં. પંડિતજી ગુરુ પાસે લણુ, પણ ગુરુ લણુાવવામાં ઘણો સમય લે. લણુયા પછી આ બધું યાદ કેમ રાખવું ? પંડિતજી એવી એકાગ્રતાથી લણુતા કે લણુ તે સમજાય પણ લણુયા તે યાદ રહેવું જોઈએ. આ માટે તેમણે આવી વ્યવસ્થા કરી : એક નબળા વિદ્યાર્થીને અભ્યાસમાં મદદ કરવા માંડયા અને એક લણુવામાં આગસુ સાધુને વિનંતી કરી કે એમણે તેમની પાસે કેવળ પાઠનું પારાયણ કરવું. આમ, એક નબળા વિદ્યાર્થી અને આગસુ સાધુની પાસે એવી રીતે પાઠનું પારાયણ કરાવ્યું કે જેથી પંડિતજી યાદ કરી લે. તે સમયે પંડિત બેચરદાસ એમની સાથે એ સંસ્થામાં હતા. તેમણે

નોંધ્યું છે કે, “એ તો ચોવીસે કલાક પુસ્તકો ‘દંડસ્થ’ કરવામાં જ તરખોળ રહેતા.”

વૈદિક દર્શનો કોણ લખાવે ?

પંડિતજી આમ કાશીમાં ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરી વ્યાકરણ અને ન્યાયમાં નિપુણ થયા. અલંકારશાસ્ત્ર પણ લખ્યા. પણ તેમને તો સમગ્ર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો હતો. જે જૈન પાઠશાળામાં લખતા હતા તે પાઠશાળાની અવ્યવસ્થાને કારણે અને વૈદિક દર્શનના વધુ અભ્યાસ માટે ૧૯૦૮ની એક સાંજે એમના મિત્ર વ્રજલાલની સાથે માત્ર એક રૂપિયાની મૂડી સાથે પાઠશાળા છોડી. અમદાવાદ, ભાવનગર વગેરે સ્થળે ફરી આગ્રા ગયા. પછી કાશીમાં ગંગાકિનારે આવેલી ભદ્રૈનીની જૈન ધર્મશાળામાં રહેવા માંડ્યા.

એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા વૈદિક દર્શનો પામવાની હતી. પણ સનાતન પ્રાક્ષણ પંડિતો જૈનને લખાવવાની ચોખ્ખી ના પાડતા. એ વૈદિક ગ્રંથો લખવાનું કહે તો પંડિતોને શંકા જતી કે આ જૈન હોવા છતાં વૈદિક ગ્રંથો લખવા માગે છે તો તેનો હેતુ વૈદિક દર્શનના ખંડનનો હોવો જોઈએ. સારું, વૈદિક દર્શન ન લખાવો તો કોઈ જૈન ગ્રંથ તો લખાવો. તો કાશીના પંડિતો વધારે અનાદર ખતાવે. સહ-ભાગ્યે એમના મિત્ર વ્રજલાલજી પ્રાક્ષણ હતા.

છેવટે એ બે મિત્રોએ એક યુક્તિ કરી. વ્રજલાલજી સુપ્રસિદ્ધ વેદાંતી લક્ષ્મણશાસ્ત્રી દ્રાવિડના ઘેર જઈ વેદાંત શીખે જ્યારે પંડિતજી ઘેર રહી ન્યાય લખે. સાંજે બન્ને

પરસ્પરને લણાવે. સદ્દલાગ્યે થોડા સમય બાદ કિવન્સ કૉલેજના મુખ્ય પંડિત બાલબોધ મિશ્રનો તેમને પરિચય થયો. તેમણે પંડિતજીને વેદાંત, સાંખ્યયોગ, વ્યાકરણ અને ન્યાય જેવા વિષયો ઘેર આવી લણાવવાની હા પાડી. આમ પંડિતજી ભારતીય દર્શનોના ગ્રંથો લણ્યા અને લણતાં લણતાં પાયાનું દાર્શનિક ચિંતન કર્યું. પંડિતજીએ જે મુશ્કેલીથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો તેની અસર તેમના ચિંતનમાં એ રીતે પડી કે તેમણે આ બધાં દર્શનોનું માનવતાવાદી સમીકરણ કર્યું.

આ દિવસોમાં આ બધો કઠણ અભ્યાસ કરતાં કરતાં થોડો આનંદ માણી લેવાની પંડિતજીની એક અનેાખી રીત હતી. તેઓ નોંધે છે :

“વ્યાકરણના વાડા બહાર સંચરવાની મુક્તતાએ કાવ્ય તરફ પણ પ્રેર્યો હતો. રઘુવંશ, કિરાત, માઘ અને નૈષઘ એ મહાકાવ્યોનો આસ્વાદ વ્યાકરણ તેમ જ ન્યાયના થાકને હળવો બનાવતો.”

પ્રથમ વર્ગમાં

આ બધો અભ્યાસ કર્યા પછી પંડિતજીને એવો વિચાર આવ્યો કે કિવન્સ કૉલેજની સંપૂર્ણ ન્યાય-મધ્યમા પરીક્ષા આપવી. બન્યું એવું કે એ પાઠ્યક્રમ જાણતા જ હતા. પણ તેમણે આખો પાઠ્યક્રમ ફરી સાંલળી જવાનું નક્કી કર્યું. પંડિતજી પરીક્ષા આપવા બેઠા. તે લખાવે, પણ સાવ અલણ એવો લેખક એમના માટે રાખવામાં આવ્યો. લેખકનું લખાણ અને જોડાક્ષર અશુદ્ધ. એક સુપરવાઈઝર આ જુએ. તેમણે પંડિતજીને કહ્યું કે

તમે લખાવો છો કંઈ અને આ ભાઈ લખે છે કંઈક ખીજું જ. પંડિતજીનો પિત્તો ગયો. તેમણે તો પ્રથમ વર્ગમાં આવવાની તૈયારી કરેલી અને લેખકને પૂરતા પૈસા આપેલા. આમ છતાં કોલેજે યોગ્ય લેખક કેમ ન રાખ્યો તે પૂછવા કોલેજના અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ વેનિસસાહેબ પાસે પહોંચી ગયા. આ અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ અને પંડિતજી વચ્ચે આવો સંવાદ થયો : પંડિતજીએ સંસ્કૃતમાં જ આવેશ-પૂર્વક પૂછ્યું :

“આવો અણુઘડ લેખક મારી પૂર્ણ તૈયારીને નિષ્ફળ કરશે તેનો દોષ કોના માથે ?”

વેનિસસાહેબ : “કાલથી તમારી પરીક્ષા મૌખિક.”

“જે પ્રશ્નપત્રો ગયા તેનું શું ?”

“તમારા બધા જ પ્રશ્નપત્રોની ફરીથી મૌખિક પરીક્ષા લેવાશે.” વેનિસસાહેબે જવાબ આપ્યો.

ભારતીય ફિલસૂફીના પંડિતો પંડિતજીની મૌખિક પરીક્ષા લેવા બેઠા. આ સમયે વેનિસસાહેબ પણ હાજર રહ્યા. પરીક્ષા પૂરી થઈ. પંડિતોએ સર્વાનુમતે તેમને પ્રથમ વર્ગમાં જાહેર કર્યાં. પંડિતજીએ લખ્યું છે કે પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા તેમાં તેમને પોતાને કોઈ આશ્ચર્ય થયું નહીં. આશ્ચર્ય તેમને એ વાતનું થયું કે મોટા પંડિતો તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયા. એમાંના એક નૈયાયિક પંડિત વામાચરણ ભટ્ટાચાર્યે તો પરીક્ષા પછી ત્યાં સુધી કહ્યું : “તમે મારા ઘેર લણવા આવજો.” પંડિતજી માટે વિદ્યાનું મહાદ્વાર ખૂલી ગયું.

વામાચરણજી પાસે લણવા જતાં પંડિતજી ભારે મુશ્કેલીથી ગંગેશ ઉપાધ્યાયનો 'તત્ત્વચિંતામણિ' ગ્રંથ લણ્યા. પંડિતજી દૂરથી અસહ્ય ગરમીમાં અદમ્ય જિજ્ઞાસાથી લણવા જતા. પણ ભટ્ટાચાર્યજી તો — હોતી હૈ, ચલતી હૈ — તેમ લણાવતા. પંડિતજી લખે છે કે :

“ભટ્ટાચાર્યજીનું ઊંટું જ્ઞાન મને આકર્ષી અતિ તાપમાં શીતળતા અર્પતું.”

શરીર નિચોવ્યું

ભટ્ટાચાર્યજી પૂરું ન લણાવે અને પંડિતજીને ચોવીસે કલાક લણવાનું જોઈએ. આથી સાંજે એક મૈથિલ નૈયા-ચિકને ત્યાં લણવા જતા. તેમનું ઘર ત્રણ માઈલ દૂર. વામાચરણજીનું ઘર પાંચ માઈલ દૂર. ખપોરે વામાચરણજીને ત્યાં જાય. સાંજના મૈથિલ પંડિતના ઘેર જાય. આમ, તેમણે લણવા માટે રોજ માઈલોની મુસાફરી શરૂ કરી. આ વખતે તેમની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી તોપણ કાશીની ગરમીમાં આ શ્રમ ક્યારેક તેમને થકવી નાખતો. આ દિવસો વિશે પંડિતજીએ લખ્યું છે :

“કોઈ વાર એકામાં બેસી જવાનું મન થતું પણ તેને રોકી પૈસા ખચાવતો. એ બેત્રણ આનાની મલાઈ કે રખડી ખવડાવી પગનો થાક ઉતારતો.”

તેમણે કાશીમાં અને પટણામાં દર્શનશાસ્ત્રની પરીક્ષાઓ આપી.

પણ હવે તેમને પરીક્ષાઓમાંથી રસ ચાહ્યો ગયો. તેમણે મનમાં એમ નક્કી કર્યું કે હવે એટલું શાસ્ત્ર-

સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું કે દર્શનશાસ્ત્રના ગમે તેવા અધરા ગ્રંથ આપમેળે વાંચી શકાય અને સમજી શકાય. આ દરમિયાન તેમને ચંદ્રશેખર નામના મોટા પંડિત મળી ગયા. તેમણે એમ કહ્યું : “મિથિલા આવો તો હું તમને પૂરો વખત આપી લણાવું.”

વિદ્યાનું મહાકાવ્ય

પંડિતજી એમની સાથે પીલખવડ નામના ગામડામાં ગયા. એ ગામમાં દુઃખમોચન ઝા નામના એક મહાન નૈયાયિક રહેતા. પંડિતજી એમની પાસે પણ લણતા. પણ કેવી પરિસ્થિતિમાં ? તેમની મિથિલાની વિદ્યાતપશ્ચર્યાનું ખ્યાન પંડિતજી જ લખી શકે એવું લાક્ષણિક છે :

“ગામડું સાવ નાનું. ઠંડીનો પાર નહીં. સૂવાની માત્ર જાજમ અને પહેરવાઓઢવાનાં ત્રણચાર જ કપડાં. એટલે શીતની તપસ્યા તો હતી જ, પણ ખાવાનીયે એક રીતે મારાં માટે તપસ્યા હતી. ભાત સિવાય ખીજું ખાવા ન મળે. દૂધ મારાથી કેમ મંગાય ? એકલા ભાત ઉપર કદી નહીં રહેલો. ઘી તો ન જ હોય. હા, ક્યારેક ક્યારેક મિથિલાના ઘીને આંટે એવું થોડું દહીં મળે ખરું. મન તો ઘણું થાય કે વધારે દહીં માગું પણ સંકેત્ય આડો આવે. ડાંગરનું પરાળ ગરમ એટલે તેની જ ગાદી ખનતી અને જાજમ ઓઢવાના કામમાં આવતી. ઘર પાસેના પોખરાઓમાં જઈ નાહતો. ન નાહીએ તો લોકો જૈન ગણીને અવગણે. નાહતો ત્યારે કેટલીક વાર વીંછીના ચટકાનો અનુભવ થતો.

પરંતુ જિજ્ઞાસા આ બધું સહન કરવા પ્રેરતી. ખાવાના અને ખીજા પૈસા હતા તે પંડિતના ઘરની ગરીબાઈ જોઈ તેમને ઘણાખરા આપી દીધા. અતિ ટાઢમાં પહેરવા લાવેલ ગરમ સ્વેટર પણ આપી દીધું. લાલચ તો એ હતી કે એથી પ્રસન્ન થઈ પંડિતજી ખૂબ મમતાથી લણાવે અને શાસ્ત્રના ઊંડા મર્મો દિલ ચોર્યાં સિવાય બતાવી દે.”

પંડિતજીની આ સાધના કેઈ મહાકાવ્ય જેવી છે. આ જ અર્થમાં પંડિતજીનું જીવન વિદ્યાનું મહાકાવ્ય છે. ૧૯૦૪થી ૧૯૧૩ સુધીનાં નવ વર્ષ દરમિયાન તેમણે નસીબ અને સંસાર સામે શીંગડાં ભરાવી સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરી.

૧૯૧૩માં તેત્રીસ વર્ષની ઉંમરે સાધુઓને લણાવવા માટે પાલણપુર આવવાનું નિમંત્રણ મળ્યું એટલે પાલણપુર ગયા. ત્યાં સાધુઓને લણાવતાં લણાવતાં એક બહેનને લણાવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે તેમણે બહેનો અને હરિજનોને સૌથી પહેલાં લણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેની વાત આગળ કરી છે. ૧૯૧૩માં, ગાંધીજીની અસરમાં આવ્યા તે પહેલાં, તેમણે આવો નિર્ણય કર્યો તે તેમની મૌલિકતા અને અનુકંપાનું ઉદાહરણ છે.

ગાંધીજી અને પંડિતજી

પંડિતજી ગાંધીજી આવ્યા કે તરત તેમને મળેલા. કાશીમાં રાષ્ટ્રવાદી સાહિત્ય એ નિયમિત સાંભળતા.

ગાંધીજીની આફ્રિકાની પ્રવૃત્તિથી પંડિતજી સારી રીતે વાકેફ હતા. આફ્રિકાથી ગાંધીજી અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થયું તેના મેળાવડામાં પંડિતજી ગયા હતા. ગાંધીજીએ આશ્રમ સ્થાપ્યો ત્યારે પંડિતજીએ ત્યાં જવા-આવવાનું શરૂ કર્યું અને સાંજની પ્રાર્થના પછી ગાંધીજી ફરવા જતા ત્યારે તેમની સાથે તેઓ ચાલતાં ચાલતાં ચર્ચા પણ કરતા. પછી તે ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહેવા ગયા. આવી કર્મભૂમિમાં અંધત્વને કારણે માત્ર વિદ્યાસાધના કરવી તે તેમને અસહ્ય લાગ્યું. પહેલા જ દિવસે દળવાનું કામ માગ્યું. તેમણે કદી દળ્યું ન હતું એટલે ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું કે એમને પોતાની સાથે ઘંટી પર બેસાડવા.

દાયકાઓ પછી ગાંધીજીની ઝીણાસાહેબ સાથેની મંત્રણાઓ વખતે જ્યારે ગાંધીજીના નિમંત્રણથી પંડિતજી તેમને મળવા ગયા ત્યારે આ બે મહામાનવો વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયો તે વિશે વિગતે લખવાનું અહીં શક્ય નથી. પણ મને યરાબર યાદ છે કે ગાંધીજીએ આ મુલાકાતમાં સુખલાલજીની ઘંટી દળવાની આવડતની મજાક કરેલી :

“સુખલાલભાઈ, તમે તો એ વખતે પોચા હતા. દળતાં દળતાં તમારા હાથમાં ફેાડલા પડી ગયા ! તમે વિદ્વાન મોટા, પણ દળવાનું તો મેં તમને શિખવાડ્યું.”

ઉત્તરોત્તર ગાંધીજી અને પંડિતજીનો સંબંધ વધતો ચાલ્યો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ત્યારે ભારતીય વિદ્યાનું એક કેન્દ્ર પણ તેમાં સ્થપાયું. એ પુરાતત્ત્વમંદિરમાં પંડિતજી એક અધ્યાપક અને સંશોધક તરીકે જોડાયા. હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરાના આજ સુધીના સમર્થ વિદ્વાનો પુરાતત્ત્વમંદિરમાં સંશોધન કરતા. આ વિદ્યારત્નોના પંડિતજી આગેવાન હતા.

લેખનસાધના

પંડિતજીએ લખવાની શરૂઆત કરી તેની પાછળ પણ માનવ-પુરુષાર્થની ખાંચો ચડાવેલી ચેતના હતી. પંડિતજીના એક સાધુ મિત્રે તેમના વિદ્યા-સાથી વ્રજલાલજીને કહ્યું : “તમે હિંદીમાં સારું લખી શકો છો એટલે હિંદી જૈન સાહિત્ય તમે તૈયાર કરો. સુખલાલજી પોતાની અવસ્થા પ્રમાણે લખવા અસમર્થ છે તો તેઓ લલે ભણાવવા આદિનું કામ કરે.” પંડિતજીને આ સાંભળી ‘ચાનક ચડી.’ બનારસના ગંગાતટે ધર્મશાળામાં મકાન પસંદ કર્યું. ગાંધીજીના આશ્રમમાં જે સાદગી જોઈ હતી તેવું જીવન જીવવાનું નક્કી કર્યું. શરીરશ્રમ માટે ગંગામાં તરતા અને ઘંટીએ લોટ દળતા.

પંડિતજીએ હિંદી ભાષાના શિષ્ટ ગ્રંથો વાંચવા માંડ્યા અને યશોવિજયજીના ‘જ્ઞાનસાર’નો અનુવાદ કર્યો. તેમની લખવાની નેમ પહેલેથી ઊંચી હતી. સવારે લખે,

બપોરે એ લખાવેલું સાંભળે, એ જ બપોરે સુધારે. ફરી વાર લખે. ખીજે દિવસે ફરી વાર વાંચે. લખાણ ન ગમે એટલે લખેલું બધું ગંગાજળમાં પધરાવી દે. કેઈ વાર લખાણ ગમ્યું હોય તોપણ ખીજે દિવસે નવા વિચારો અને નવી શૈલી સૂઝે એટલે તે લખાણ પણ ગંગાજળ-શરણ થાય. મને આ દિવસોની વાત કરતાં એક વાર પંડિતજીએ કહેલું :

“આમ ઓછામાં ઓછાં એકાદ હજાર પાનાં

મેં ગંગામાં પધરાવી દીધાં હશે.”

આ સાહિત્ય-પુરુષાર્થનું પરિણામ એ આઠ્યું કે ‘જ્ઞાનસાર’નો એમનો હિંદી અનુવાદ ગુજરાતી અને મરાઠી કરતાં ઊંચી કક્ષાનો છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું. આ પછી પંડિતજીએ ખીજા પ્રાચીન ગ્રંથોના સંપાદન અને અનુવાદનું કામ કરવા માંડ્યું. ગાંધીજીએ વિદ્યાપીઠમાં પુરાતત્ત્વ-મંદિરની સ્થાપના કરી તેના આચાર્યપદે મુનિશ્રી જિન-વિજયજી નિમાયા. જિનવિજયજીએ ભારતભરના વિદ્વાનો એકઠા કરવા માંડ્યા. ૧૯૨૨માં પંડિતજી વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક અને સંશોધક તરીકે જોડાયા. અહીં આચાર્ય ધર્માનંદ કૌસમ્બી સાથે ખૌદ્ધ સાહિત્યનું એટલું ઊંડું અધ્યયન કર્યું કે તેમની ખૌદ્ધ ધર્મ વિશેની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થઈ. પછી તે લગભગ આખું જીવન તેમણે જૈન અને ખૌદ્ધ મંતવ્યો સાથે ખીજા ધર્મોનાં મંતવ્યોની તુલના કર્યે રાખી અને તેના ઉપર અનેક ગ્રંથો લખ્યા.

સન્મતિતર્ક

ઈ. સ. ૧૯૨૦ની શરૂઆતમાં તેમણે તેમની અમર કૃતિ 'સન્મતિતર્ક'ના સંપાદનનું કાર્ય હાથમાં લીધેલું, પણ તેનું ખરું કામ તેમણે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં જઈ ને કર્યું. એકધારું લગભગ નવ વર્ષ તેમણે રાતદિવસ જોયા વિના 'સન્મતિતર્ક'નું કામ કર્યે રાખ્યું. સિદ્ધસેન દિવાકરનું 'સન્મતિતર્ક' ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો એક સંદર્ભગ્રંથ છે. ભારતમાં ખારમી સદી સુધી જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ થયો તેની ચર્ચા અને તુલના આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. અહીં દર્શનના એક એક વાદને લઈ તેની માર્મિક સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. સિદ્ધસેન દિવાકર પોતાનો એક નવો વાદ રજૂ કરે છે. તે આ છે : કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન વચ્ચે કોઈ ભેદ ન માનવો. 'સન્મતિતર્ક'નું સંપાદન એક વિરાટ વિદ્યાકાર્ય હતું. ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટે મહાભારતના સંપાદનનું કાર્ય કર્યું. ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટને આ કાર્ય કરવા માટે સરકારી તથા પ્રજાકીય મદદ મળી હતી. દેશવિદેશના વિદ્વાનોએ આ કાર્યમાં સહકાર આપ્યો હતો. પણ પંડિતજી પાસે તો વિદ્યાપીઠમાં એકમાત્ર સહાયક પંડિત બેચરદાસજી જ હતા.

'સન્મતિતર્ક'ના સંપાદન માટે પંડિતજીએ ઓગણત્રીસ હસ્તપ્રતો એકત્ર કરી અને તેનું જે રીતે સંપાદન કર્યું તેથી ભારતના અને પરદેશના વિદ્વાનોને તેમણે ચકિત કર્યા. પૌરાણિક સાહિત્યમાં મહાભારતનું સંપાદન જેમ મહત્ત્વનું છે તેમ

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રમાં ‘સન્મતિતર્ક’નું સુખલાલજીનું સંપાદન એક વિરલ ઘટના ગણાય છે. પંડિતજીએ ‘સન્મતિ-તર્ક’નું સંપાદન કર્યું તે પહેલાં ભારતીય દર્શનનો એક પણ ગ્રંથ આ રીતે સંપાદિત થયો ન હતો. આ પછી પણ ભારતીય તત્ત્વવિદ્યાના ગ્રંથનું સંપાદન આટલી વિદ્વત્તાથી કોઈએ કર્યું નથી. જ્યારે પંડિતજીએ એક દસકાની તપશ્ચર્યા પછી આ કામ પૂરું કર્યું ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે પંડિતજીએ હવે થોડો સમય આરામ કરવો જોઈએ.

‘સન્મતિતર્ક’ના સંપાદનનું કામ પૂરું થયું અને ગાંધીજીએ ૧૯૩૦ની ઢાંડીકૂચ દ્વારા સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. વિદ્યાપીઠ બંધ કરવામાં આવી. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ તે વખતે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ હતા. તેમના આગ્રહથી પંડિતજી ૧૯૩૩માં બનારસ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. બનારસ યુનિવર્સિટીમાં અગિયાર વર્ષ રહ્યા. બનારસ યુનિવર્સિટીમાં પંડિતજીએ અધ્યયનનું અને ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરવાનું કાર્ય કર્યું. આ દરમિયાન તેમણે હેમચંદ્રાચાર્યનું ‘પ્રમાણભીમાંસા’ વગેરે ચારેક તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. ૧૯૪૪માં બનારસ યુનિવર્સિટીમાંથી તે નિવૃત્ત થયા. થોડો સમય મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાલયનમાં તેમના પરમ મિત્ર આચાર્ય જિનવિજયજી સાથે રહ્યા. ત્યાં થોડો સમય રહી અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાલયન સંચાલિત ભો. જે. વિદ્યાલયનમાં માનદ અધ્યાપક તરીકે રહી વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવા લાગ્યા.

ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા

પંડિતજી આમ તો ચોસઠ વર્ષની ઉંમરે બનારસમાંથી નિવૃત્ત થયા પણ તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રહી. ૧૯૫૬માં તેમનું ‘અધ્યાત્મવિચારણા’ પ્રસિદ્ધ થયું. હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણે પરંપરામાં આત્માનો પરમપદ પામવાનો માર્ગ તાત્ત્વિક રીતે એક જ છે એ વિષયનું તેમણે આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કર્યું. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનું આવું સમન્વયપ્રધાન પુસ્તક હજી સુધી લખાયું નથી.

૧૯૫૭માં ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’ પ્રગટ થયું. જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિશે ભારતીય દર્શનવિચારણાની અહીં સમન્વયપ્રધાન સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. ઇતિહાસ અને તુલના — એ બંને દૃષ્ટિએ પંડિતજીએ સૂત્રાત્મક શૈલીમાં આ ગ્રંથ લખ્યો છે. કદાચ આ પુસ્તક પંડિતજીની દાર્શનિક સાધનાનું શ્રેષ્ઠ અર્પણ છે. ૧૯૫૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની સમન્વયદૃષ્ટિના પોષક આચાર્ય હરિભદ્ર ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં અને ૧૯૬૧માં ‘સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર’ નામે ગ્રંથ પ્રગટ થયો.

પંડિતજીને પંચોતેર વર્ષ પૂરાં થયાં તેની ઉજવણી કરવા માટે ભારતના અગ્રગણ્ય નાગરિકોએ પંડિત સુખલાલજી સન્માન સમિતિ રચી. ૧૯૫૭માં આ સમિતિએ તેમનું બહિર સન્માન કર્યું. શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ સન્માન સમારંભના સ્વાગત પ્રમુખ હતા. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ સભાના

પ્રમુખ હતા અને કાકાસાહેબ કાલેલકર એક મુખ્ય વક્તા હતા. દેશભરના વિદ્વાનો અને સંસ્કારપુરુષો મુંબઈમાં એકઠા થયા હતા. મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કોન્વોકેશન હોલમાં થયેલો આ સમારંભ એક અનન્ય સાંસ્કારિક ઘટના બની ગયો. ડૉ. રાધાકૃષ્ણને એમના ઉષ્માભર્યા વ્યાખ્યાનમાં પંડિતજીને ચેતનાપુરુષ કહ્યા. કાકાસાહેબે પંડિતજીને 'ગાંધીયુગના દર્શનશાસ્ત્રી' તરીકે ઓળખાવ્યા. આ સમારંભમાં પંડિતજીના લેખો અને વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહ 'દર્શન અને ચિંતન'નું ડૉ. રાધાકૃષ્ણને પ્રકાશન કર્યું. પંડિતજીની સમન્વયકારી અને મનુષ્યલક્ષી ફિલસૂફીને નિચોડ આ ગ્રંથોમાં પાનેપાને જોવા મળે છે.

વિરાટ પ્રકરણ પૂરું થયું

પંડિતજીને ૧૯૫૭માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ, ૧૯૬૭માં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ અને ૧૯૭૩માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ માનદ ડૉક્ટરેટની પદવીથી નવાજ્યા. સાહિત્ય અકાદમીએ 'દર્શન અને ચિંતન'ને ૧૯૫૮નું અકાદમી પારિ-
તોષિક આપ્યું. પંડિતજી લાંબું આયુષ્ય જીવ્યા અને જીવનની પળેપળનો એમણે હિસાબ આપ્યો. ૧૯૭૮ના માર્ચની બીજી તારીખે ટૂંકી માંદગી બાદ પંડિતજીનું સત્તાણુ વર્ષની ઉંમરે અમદાવાદમાં અવસાન થયું. તેમની સ્મશાનયાત્રા પણ વિદ્યાયાત્રા બની ગઈ. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો, કવિઓ, લેખકો અને અધ્યાપકોએ શ્રી રસિકલાલ છોટા-લાલ પરીખના પ્રમુખપદ નીચે કૃતજ્ઞતાની અંજલિ આપી. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનું એક વિરાટ પ્રકરણ પૂરું થયું.

પંડિતજીએ ભારતના અને દુનિયાના ધર્મોની તુલના કરી એવો સાર કાઢ્યો કે ધર્મ એટલે —

“જીવનમાંથી મેલ અને નબળાઈ દૂર કરવી અને તેને સ્થાને સર્વાંગીણ સ્વચ્છતા તેમ જ સામંજસ્યપૂર્ણ બળ આણવું એ જ જીવનની સાચી સંસ્કૃતિ છે. આ જ વસ્તુ પ્રાચીનકાળથી દરેક દેશ અને જાતિમાં ધર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે.”

તો ધર્મનું નામ સુખ ઉપજવનારું કેમ થઈ પડ્યું છે ? તત્ત્વજ્ઞાન એ નકામી કલ્પનાઓમાં કેમ ખપવા લાગ્યું છે ? પંડિતજીએ કહ્યું :

“એનો ઉત્તર ધર્મગુરુ, ધર્મશિક્ષણ અને ધર્મ-સંસ્થાઓની જડતા તેમ જ નિષ્ક્રિયતામાંથી મળી જાય છે. ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાન પોતે તો જીવનની સર્વવ્યાપી સૌરભ છે. એમાંથી આવતી દુર્ગંધ એ તેના દાંભિક ઠેકેઠારોને લીધે છે. જેમ કાચું અન્ન અજીર્ણ કરે અને વાસી કે સડેલું અન્ન દુર્ગંધ ફેંકે તેથી ભોજન-માત્ર ત્યાજ્ય બનતું નથી અને જેમ તાજા અને પોષક અન્ન વિના જીવન ચાલતું જ નથી, તેમ જડતા-પોષક ધર્મનું કલેવર ત્યાજ્ય છતાં સાચી સંસ્કૃતિ વિના માનવતા કે રાષ્ટ્રીયતા નથી સરજાતી કે નથી ટકતી.”

પંડિતજીએ એમ વારંવાર સમજાવ્યું કે ગાંધીજીનું જીવન અને વિચાર ભારતીય સંસ્કૃતિનું જીવંત પ્રતીક છે. આપણે

કેવું જીવન જીવવું જોઈએ? એના જવાબમાં તેઓ ગાંધીજીના જીવનનું વર્ણન કરતા :

“બાપુજીનું માનસિક અંધારણ સાવ જુદા પ્રકારનું હતું. તેઓ ખીજા હરકોઈના દુઃખને પોતાના અંગત દુઃખની જેમ જ પચાવી શકતા નહીં. તેથી તેઓ હરકોઈ દુઃખીનું દુઃખ જોતા, તેનું કારણ શોધતા, તેને નિવારવાના ઇલાજો શોધતા અને તે ઇલાજોને અમલી રૂપ આપવા તથા અપાવવા એટલો બધો ઉત્ત્ર પ્રયત્ન કરતા અને એટલી ઉત્ત્ર તાલાવેલી સેવતા કે એને લીધે તેમનું સમગ્ર જીવન અનેક વાર હોડમાં મુકાતું હોય એમ લાગતું.”

પંડિતજી હાડથી ગાંધીવાદી તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તડજોડ વિનાની તાર્કિકતા અને મનુષ્યપ્રેમ એમના તત્ત્વજ્ઞાનના હાર્દમાં હતાં. જૈન મુનિઓ, બૌદ્ધ સાધુઓ અને સનાતની બ્રાહ્મણવાદ સામેની પંડિત સુખલાલજીની લડત ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના સમન્વયકારી પુનરુત્થાન પર મંડિત હતી. પંડિતજી એમ માનતા કે વિશ્વના તમામ મુખ્ય ધર્મોના પરિશીલન અને અધ્યયન વિના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને પામી શકાય નહીં. જગતના જુદા જુદા ધર્મોના ઉપદેશોના તાણાવાણા ગૂંથીને સુખલાલજીએ વિશ્વધર્મને મુલાયમ અને ટકાઉ પોત બક્ષ્યું.

પંડિતજીના તર્કબદ્ધ, અનુકંપાશીલ અને બૌદ્ધિક પુરુષાર્થના પ્રતાપે ગાંધીમાર્ગને જાગતિક ધર્મોનું અધિકાર-

પૂર્વકહ્યું પીઠબળ સાંપડ્યું. ગાંધીમાર્ગ એ સર્વ ધર્મોનો ક્રિયાશીલ અર્ક છે એમ સમજવવા માટે પંડિતજીએ કહ્યું :

“વ્યક્તિની બધી શક્તિઓ, સિદ્ધિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ એકમાત્ર સામાજિક કલ્યાણની દિશામાં જ યોજાય ત્યારે જ ધર્મ યા સંસ્કૃતિ ચરિતાર્થ થાય છે.”

માનવચિત્તના સુક્રિતદાતા

૧૯૭૬માં એક અમેરિકન જુવાન મારી સાથે રહેતો હતો. તે સાંઘબાબાનો ભક્ત હતો. સાંઘબાબાના ચમત્કારોથી તે પ્રભાવિત થયો હતો. આ અરસામાં મારે અમદાવાદ જવાનું થયું ત્યારે એ પણ મારી સાથે આવ્યો. તેના મનમાં એક પ્રશ્ન વારંવાર ઊઠતો હતો : ચમત્કાર શું છે? પંડિતજીને હું મળવા ગયો ત્યારે આ અમેરિકન જુવાન પણ મારી સાથે આવ્યો. તેણે શ્રી સાંઘબાબા વિશે વાત કરી. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ ખરી રીતે તો સમન્વયની સંસ્કૃતિ છે. અહીંયાં બધા ધર્મપ્રવાહો આવ્યા અને ભારતીયતામાં ભળી ગયા. આ મુદ્દો પંડિતજીએ સમજાવ્યો. પણ પેલા જુવાનને તો ચમત્કાર વિશે જાણવું હતું. પંડિતજીએ એને કહ્યું કે માનવજાતની સેવામાં ઉપયોગી થવું એ જ જીવન અને ધર્મનો મર્મ છે. પંડિતજીએ એને એમ સમજાવ્યું કે જેનું ચિત્ત મુક્ત છે, જેણે કોઈ વાદ કે સંપ્રદાયની કંઠી બાંધી નથી તે માણસ ચમત્કારોની ચિંતા કરતો નથી. ચમત્કાર તો માણસ પોતે જ છે. લાખો વર્ષથી માણસે અનેક શક્તિઓ કેળવી અને એ

શક્તિ માણસ વારસોમાં મૂકી ગયો. માનવજાતે જાણે જ્ઞાનની હજારો વર્ષ જૂની વિશ્વજોન્ક ઊભી કરી દીધી. પેલા ભાઈએ તો ચમત્કાર વિશે સંદેશો માગ્યો. પંડિતજીએ આ સંદેશો લખાવ્યો :

“હું પોતે ચમત્કારની ચર્ચામાં પડતો નથી, કારણ કે એથી ચિત્ત બંધાઈ જાય છે. આમાં ચમત્કાર સાચો કે ખોટો છે એ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન ચિત્તને મુક્ત રાખવાનો છે. ચિત્તને સમજણપૂર્વક વિવેકથી મુક્ત રાખી શકાય તો બધું જ કાંઈ આવી મળે છે. અને જો ખરેખર ચમત્કાર જોવો અને સમજવો હોય તો એ આપણી પોતાની જાતમાં જ છે.

“કેમ કે હજારો અને લાખો વર્ષ થયાં જે માનવજાતે આચારવિચારને કેળવ્યા છે અને વિકસાવ્યા છે તે આપણે જ જાણી શકીએ છીએ અને શક્તિ કેળવીએ તો તે લાખો માણસો સુધી પહોંચાડી પણ શકીએ છીએ. આ સિવાય આપણે પોતે પણ પોતાને વિકસાવવા ઉપરાંત ખીજને પણ વિકાસમાં મદદ કરી શકીએ છીએ અને તે વારસો ચાલુ રાખી શકીએ છીએ. આ કાંઈ જેવોતેવો ચમત્કાર છે ? અને આથી વધારે ખીજે મોટો કોઈ ચમત્કાર જોવો કે જાણવો છે ? આ માટે પોતાના મનને મુક્ત રાખી તેને ગહનતાની તાલીમ આપવી એ જ મારે મન ચમત્કાર છે.”

પંડિત સુખલાલજીને હું જોતો ત્યારે સૉક્રેટિસ મારા મનમાં ઝબકી જતા. સંત અને ફિલસૂફનું આવું મિલન જવહલે જ જોવા મળે છે. તેમનું ચિત્ત આકાશ જેવું વિશાળ અને નીતર્યાં જળ જેવું સ્વચ્છ હતું. તેમના મનને કોઈ લૌકિક તૃષ્ણાનો વળગાડ ન હતો. તે તો અનુકંપા-શીલ ચેતનાના પ્રદેશમાં વિહરતા. આથી તેઓ વિચારમાં અને કર્મમાં તદ્દન નીડર હતા. ખેત્રણ જોડ કપડાં અને ગણ્યાંગાંઠયાં પુસ્તકો સિવાય તેમની પાસે કોઈ દુન્યવી મિલકત ન હતી. તેમનું પોતીકું ઘર ન હતું. તેમના મિત્રો અને પ્રશંસકો તેમના માટે અલગ ઘર ખાંધવાનો પ્રસ્તાવ મૂકતા ત્યારે સુખલાલજી કહેતા : “હું જ્યાં ખેસું ત્યાં મારું ઘર.”

સૉક્રેટિસની માફક સુખલાલજી પણ તરુણોમાં વિશેષ પ્રિય હતા. તેમણે સંખ્યાબંધ યુવકયુવતીઓને લણાવ્યાં હતાં. આ બધાં આજે શિક્ષણના ક્ષેત્રે મહત્વનાં સ્થાન શોભાવી રહ્યાં છે. પંડિતજીએ એક પણ પુસ્તક લખ્યું ન હોત અને માત્ર વિદ્યાપીઠોમાં અધ્યાપન કર્યું હોત તોપણ તેમનું નામ આધુનિક ભારતના એક મહાન શિક્ષક તરીકે આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અંકાર્ષ જાત.

સુખલાલજી ચિત્તને મુક્ત રાખવામાં માનતા હતા. પંડિતજી કહેતા કે માનવચિત્તને સ્વતંત્ર અને મુક્ત રાખવું એ સૌથી મોટો ચમત્કાર છે. પંડિત સુખલાલજીના જીવનની સિદ્ધિ એ છે કે તેમણે પોતાના દેશજનોનાં ચિત્તને મુક્ત કરવાની પ્રક્રિયામાં અનન્ય કાળો આપ્યો.

પંડિત સુખલાલજીનાં મહત્વનાં પુસ્તકો

૧. આત્માનુશાસ્ત્રિકુલક : મૂળ પ્રાકૃતનો ગુજરાતી અનુવાદ; ૧૯૧૪-૧૫
- ૨-૫ કર્મચંદ્ર : ભાગ ૧થી ૪ : દેવેન્દ્રકૃત મૂળ પ્રાકૃત—હિન્દી અનુવાદ,
(આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ, આગ્રા) ૧૯૧૭-૨૦
૬. દ્વંડક : મૂળ પ્રાકૃતનો હિન્દીમાં સાર (આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક
મંડળ, આગ્રા) ૧૯૨૧.
૭. પંચપ્રતિકમણુ : મૂળ પ્રાકૃત, હિન્દી અનુવાદ (આત્માનંદ જૈન પુસ્તક
પ્રચારક મંડળ, આગ્રા); ૧૯૨૧.
૮. યોગદર્શન : પાતંજલ યોગસૂત્રવૃત્તિ, ઉપા. ચરોવિજયજીકૃત હરિ-
ભદ્રકૃત યોગવિશિકા. મૂળ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ટીકાનો હિન્દી સાર (આત્માનંદ
જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ, આગ્રા); ૧૯૨૨
૯. સ્મૃતિતર્ક : સિદ્ધસેન દિવાકરકૃત મૂળ પ્રાકૃતની અભયદેવસૂરિકૃત
ટીકા-વાદમહાણી'વ ભાગ-૧થી ૫, ગુજરાતી વિવેચન, ભાગ ૭૬૦. (ગુજરાત
વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ); ૧૯૨૫-૩૨. ૭૬૦ ભાગનો અંગ્રેજી અનુવાદ (જૈન
શ્વેતામ્બર કેન્દ્રનસ); ૧૯૪૦. ૭૬૦ ભાગ પંડિત બેચરદાસજીના સહકારમાં.
૭૬૦ ભાગનું હિન્દી પણ પ્રકાશિત થયું છે.
૧૦. જૈન દષ્ટિએ પ્રહ્લચર્યવિચાર : પંડિત બેચરદાસજીના સહકારમાં.
૧૧. ન્યાયાવતાર : સિદ્ધસેન દિવાકરકૃતનો ગુજરાતી અનુવાદ (જૈન સાહિત્ય
સંશોધક); ૧૯૨૭
૧૨. આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ : ગુજરાતી લેખો. (શંભુલાલ જ. શાહ,
અમદાવાદ); ૧૯૨૭
૧૩. તત્ત્વચર્યસૂત્ર : ઉમાસ્વાતિકૃતનું ગુજરાતી વિવેચન. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ) ૧૯૩૦, ૧૯૪૦, ૧૯૪૯, ૧૯૭૭.
હિન્દી અનુવાદ (આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથમાળા, મુંબઈ)
૧૯૩૯.
(જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, બનારસ), ૧૯૫૨ (પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ,
બનારસ) ૧૯૭૭.
અંગ્રેજી અનુવાદ (લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ) ૧૯૭૪.

૧૪. જૈન તર્કભાષા : ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીકૃતનું સંપાદન (સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ) ૧૯૩૮.
૧૫. પ્રમાણ્યુભીમાંસા : હેમચંદ્રકૃતનું સંપાદન. (સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા મુંબઈ) ૧૯૩૯.
૧૬. જ્ઞાનખિન્દુ : ઉપા. યશોવિજયજીકૃત ગ્રંથનું સંપાદન (સિંધી જૈન ગ્રંથમાળા, મુંબઈ) ૧૯૪૦.
૧૭. તત્ત્વોપપ્લવસિંહ : જયરાશીકૃતનું સંપાદન (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા) ૧૯૪૦.
૧૮. વેદવાદદ્વાત્રિશિકા : સિદ્ધસેન દિવાકરકૃતનું સંપાદન-વિવેચન, ગુજરાતી. (ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ)
હિન્દી અનુવાદ 'ભારતીય વિદ્યાપત્રિકા'ના 'સિંધી સ્મારક અંકમાં; ૧૯૪૬.
૧૯. નિર્ગ્નથ સંગ્રહાય : (જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડળ, બનારસ); ૧૯૪૭
૨૦. હેતુખિન્દુટીકા : ધર્મકીર્તિકૃત હેતુખિન્દુની અર્ચટીકા અને દુર્વેકમિશ્રકૃત અનુટીકા સાથે સંપાદન (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, વડોદરા) ૧૯૪૯.
૨૧. ધર્મ ઔર સમાજ : હિન્દી નિબંધો (હિન્દી ગ્રંથ રત્નાકર, મુંબઈ) ૧૯૫૧.
૨૨. અધ્યાત્મવિચારણા : ગુજરાતી. (ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ) હિન્દી અનુવાદ. (ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ) ૧૯૫૬.
૨૩. ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા : ગુજરાતી. (મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા). ૧૯૫૭.
હિન્દી અનુવાદ. (જ્ઞાનોદય ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ). ૧૯૭૧
અંગ્રેજી અનુવાદ 'Indian Philosophy' (લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર અમદાવાદ) ૧૯૭૭.
૨૪. દર્શન અને ચિંતન ભાગ ૧-૨ : ગુજરાતી નિબંધો. (પંડિત સુખલાલજી સન્માન સમિતિ, અમદાવાદ) ૧૯૫૭.
૨૫. દર્શન ઔર ચિંતન : હિન્દી લેખસંગ્રહ (પંડિત સુખલાલજી સન્માન સમિતિ અમદાવાદ) ૧૯૫૭

૨૬. સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર : ગુજરાતી (મુંબઈ યુનિવર્સિટી); ૧૯૬૧.
હિન્દી અનુવાદ (રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન, લેઘપુર) ૧૯૬૬.
૨૭. Advanced Studies in Indian Logic and Meta-
physics : (Published by Indian Studies-Past
and Present, Calcutta). પ્રમાણભાંસાની પ્રસ્તાવના અને
હિન્દી ટિપ્પણનો અંગ્રેજી અનુવાદ; ૧૯૬૧.

હવે પછી

૨૮. મારું જીવનવૃત્ત : (પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ)
૨૯. દર્શન અને ચિંતન : ભાગ ત્રીજો : (પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ)

પંડિત સુખલાલજી વિષે

- પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજી : દલસુખભાઈ માલવણિયા. (કુમકુમ પ્રકાશન,
અમદાવાદ; ૧૯૭૭)
- પુણ્યસ્લોક પંડિતજી : મૃદુલા પ્ર. મહેતા. (સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન
સંઘ લિ; આંબલા; ૧૯૭૯.)

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ

વર્ષ ૨૨(૧૯૮૦)ની પુસ્તિકાઓ

૫૦૫ જયપ્રકાશ નારાયણ	નારાયણ દેસાઈ
૫૦૬ ભારતની આધુનિક ચિત્રકળા	વર્ષા દાસ
૫૦૭ કેમ્બ્રિજર શું છે ?	ચંદ્રકાન્ત શાહ
૫૦૮ અફઘાનિસ્તાન	રેહિત દવે
૫૦૯ પિત્તાશયનાં દર્દો	ડૉ. ભાનુ ર. શાહ
૫૧૦ સૂર્યચંદ્ર	મનુભાઈ મહેતા
૫૧૧ માતાનું દૂધ વધુ સારું	ડૉ. ઉષા દેસાઈ
૫૧૨ હેમચંદ્રાચાર્ય	રમણલાલ ચી. શાહ
૫૧૩ તમે તમારા દાકતર છે	ડૉ. મહેરવાન ભમગરા
૫૧૪ કંપુચિયા	અરુણ ખાંડેકર
૫૧૫ ક્રિકેટ સ્કોરરની કામગીરી	આણંદજી ડોસા
૫૧૬ લેસર શું છે ?	અરુણકુમાર મ. દવે
૫૧૭ જિન્નાજીવે	સુભાષચંદ્ર સરકાર
૫૧૮ ભારતના કામદારમંથો	હિમાંશુ પટેલ
૫૧૯ પોતાની ભૂમિ પર નિરાશ્રિત	વાડીલાલ ડગલી
૫૨૦ રેહિણી	નાનાલાલ વસા
૫૨૧ શિક્ષણ અને આર્થિક વિકાસ	વી. વી. ભટ્ટ
૫૨૨ જામર	ડૉ. વીરેન્દ્ર ગાંધી
૫૨૩ એન્નેસ્ટી ઇન્ટરનેશનલ	એમ. એન. ગુજર
૫૨૪ ભારતીય સંગીતનાં ધરાણાં	બટુક દીવાનજી
૫૨૫ પંડિત સુખલાલજી	વાડીલાલ ડગલી
દ્રોહસ્કી	હેક્ટર અભયવર્ધન
હરિજનોની સમસ્યા	મોરારજી દેસાઈ
સૂર્યશક્તિ	દિનકર મહાત્મે

છૂટક નકલ ૧ રૂપિયા

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૦ : પરદેશમાં રૂ. ૫૦ : આજીવન લવાજમ રૂ. ૨૫૦

પરિચય ટ્રસ્ટ

મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ, નેતાજી સુભાષ રોડ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

વાડીલાલ ડગલી

વાડીલાલ જ્યેષ્ઠ ડગલીનો જન્મ ૧૯૨૬ના નવેમ્બરની ૨૦મીએ ધંધુકા તાલુકાના શેજિદ ગામે થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ વેરાવળમાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં ચી. ન. વિદ્યાવિહારમાં લીધું હતું. કોલેજનું શિક્ષણ મુબઈમાં લઈ ૧૯૪૮ના વર્ષમાં તેમણે મુબઈ યુનિવર્સિટીની બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી. ઓગસ્ટમાં તેઓ અમેરિકા ગયા અને યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિયા(બર્કલી)માં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ અને વેપારનો અભ્યાસ કરી, 'ધ રેશિયલ ટ્રાયેંગલ ઇન મલાયા' પર મહાનિબંધ લખી એમ. એ.ની ડિગ્રી મેળવી. અમેરિકાથી પછા ફરી તેઓ પ્રેસ ટ્રસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયામાં જોડાયા. ત્યાર બાદ અંગ્રેજ દૈનિક 'ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ'ના ફાઇનેન્શિયલ એડિટર તથા સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના ચીફ ઓફિસર (ડેવલપમેન્ટ) તરીકે કામગીરી બજાવી. હાલ તેઓ અંગ્રેજ આર્થિક સાંતાલિક 'કોમર્સ'ના તંત્રી તરીકે કામ કરે છે. શ્રી ડગલી પરિચય ટ્રસ્ટના તથા વોટર ટ્રસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના સ્થાપક મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી છે. આ ઉપરાંત તેઓ નવજીવન, આમદક્ષિણામૂર્તિ અને લોકભારતી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી છે. તેઓ જર્નલ ઓફ ધિ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ બેંકર્સના તંત્રી તરીકે માનદ્ સેવા આપે છે.

શ્રી ડગલીએ 'આ બધી યોજનાઓ શા માટે?', 'હવે સોનું દેરા માટે', 'લડાઈનું અર્થશાસ્ત્ર', 'ગાંધીજીનું આર્થિક ચિંતન', 'આર્થિક દેશરતનો પાયો', 'આપણી કુદરતી સંપત્તિ', 'એઝરા પાઉન્ડ', 'સોલ્જેનિત્સિન', 'વિકાસ કોના માટે?', 'ગગનવિહારી મહેતા', 'ગામડાંની ગુપ્ત બેકારી', 'અર્થતંત્રને શું થયું છે?' અને 'ગોતાની ભૂમિ પર નિરાશ્રિત' એ પરિચય પુસ્તિકાઓ લખી છે. 'ગ્રોથ ફોર હુમ' અને 'ઇન્ફ્લેશન-એ વે આઉટ' એમનાં પ્રકાશનો છે. આ ઉપરાંત 'ફાઉન્ડેશન્સ ઓફ ઇન્ડિયન એક્રિકલ્ચર', 'ફાઇનેન્શિયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂશન્સ ઓફ ઇન્ડિયા', 'ખાદી એન્ડ વિલેજ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ઇન ધિ ઇન્ડિયન ઇકોનોમી' વગેરે બારેક અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું એમણે સંપાદન કર્યું છે. 'શિયાળાની સવારનો તડકો' એ એમનો નિબંધ-સંગ્રહ છે અને 'સહજ' એ એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૮માં કેન્દ્ર સરકારે નીમેલ 'કમિટી ઓન કન્ટ્રોલ એન્ડ સપ્લિસીઝ'ના ચેરમેન તરીકે એમણે કામગીરી બજાવી હતી.

૧૯૫૪ના જુલાઈમાં તેમણે ઇન્દિરા શાહ સાથે લગ્ન કર્યું છે. તેમને ત્રણ સંતાન છે: સિદ્ધાર્થ, રેખા અને મીરાં.